

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ЯК РЕЗУЛЬТАТУ НТП

FEATURES OF MANAGEMENT IN THE CONDITIONS OF INFORMATICS AS RESULT OF STP

Грузіна І.А.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри менеджменту та бізнесу,
Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця

Одним з найсуттєвіших досягнень НТП на сучасному етапі є інформатизація світового простору. Інформаційні технології стають основою стратегічного розвитку більшості країн, принципи вільного поширення телекомунікацій знаходять своє відображення у стратегічних рішеннях безлічі підприємств. З огляду на це у статті розглянуто сутність та зміст основних понять інформатизації як результату науково-технічного прогресу, досліджено вплив інформаційних процесів на соціальний та економічний розвиток суспільства, особливості управління та функціонування підприємств на етапі інтенсивного розвитку інформаційного середовища

Ключові слова: управління, науково-технічний прогрес, інформатизація, інформаційний процес, інформаційна технологія, інформаційне середовище.

Одним из важнейших достижений НТП на современном этапе является информатизация мирового пространства. Информационные технологии становятся основой стратегического развития большинства стран, принципы свободного распространения телекоммуникаций находят свое отражение в стратегических решениях множества предприятий. С учетом этого в статье рассмотрены сущность и содержание основных понятий информатизации как результата научно-технического прогресса, исследовано влияние информационных процессов на социальное и экономическое развитие общества, особенности управления и функционирования предприятий на этапе интенсивного развития информационной среды.

Ключевые слова: управление, научно-технический прогресс, информатизация, информационный процесс, информационная технология, информационная среда.

One of the most important achievements of STP at the present stage is informatization of the world space. Information technologies become the basis for the strategic development of most countries; the principles of free distribution of telecommunications are reflected in the strategic decisions of many enterprises. Considering this, the essence and content of the basic concepts of informatization as a result of STP are considered in the article, the influence of information processes on the social and economic development of society, the features of management and functioning of enterprises at the stage of intensive development of the information environment are investigated.

Key words: management, scientific and technical progress, informatization, information process, information technology, information environment.

Постановка проблеми. Складний та різноманітний світ бізнесу нараховує сьогодні безліч підприємств, що відрізняються за формою власності, масштабами діяльності, пропонованими товарами та послугами. Деякі з них досягають успіху, утримуючи впродовж тривалого періоду міцні лідируючі позиції на ринку, інші досить швидко припиняють своє існування. Усі ці підприємства, що становлять основу управлінського світу та є однією з передумов існування менеджменту, мають спільні риси, що виявляються у використанні конкретних ресурсів, функціонуванні у певному зовнішньому середовищі, створенні ідентичної продукції або послуг з

метою задоволення потреб суспільства. Однак, незважаючи на це, усі вони можуть мати абсолютно різне призначення, внутрішню побудову та інші параметри, що є вкрай важливим під час їхнього дослідження як об'єкта управління.

Управління підприємством є необхідним для отримання найкращих результатів та досягнення встановленої мети, а особливо у сучасних умовах жорсткої конкуренції та нестабільного зовнішнього середовища, що суттєво ускладнює цей процес. Здатність утримувати власні позиції у зазначеній ситуації та подолати безліч супутніх проблем вимагає від керівників справжньої управлінської майстерності, адже цінними

стають знання основних законів управління та володіння управлінськими технологіями для забезпечення високоякісного управління. Введення стандартів, за якими має діяти система, є вкрай неефективним інструментом у вирішенні цього завдання, адже одним з найважливіших принципів управління сучасним підприємством є його унікальність. Лише виважене та продумане управління має можливість привести підприємство до лідируючих позицій на ринку, що є обов'язковою складовою його економічного успіху [1, с. 30; 2, с. 17].

Застосування традиційної моделі управління підприємством сьогодні є недоцільним, що науковці найчастіше пов'язують зі зміною соціально-економічної ролі підприємства, обумовленою системною кризою в країні, зміною положення підприємств у сфері відносин власності, низькою ефективністю діяльності їх більшості, відсутністю дієспроможних власників та багатьма іншими чинниками. Сучасні підприємства змушені діяти в умовах високого рівня невизначеності, нестабільності та нестаціонарності процесів, характерних для вітчизняної економіки, доповнених специфічними рисами та особливостями, що вимагає пошуку нової адаптивної моделі управління, яка передбачає підвищення рівня управління шляхом розроблення та використання нових управлінських методів. Це потребує відповідної бази напрацювань у сфері управління підприємством та науково-прикладних досліджень, спрямованих на вирішення широкого кола проблем, що може стати певним внеском у розвиток складних, неоднозначних та недопрацьованих питань вдосконалення управління українськими підприємствами.

Науково-технічний прогрес (НТП) робить величезний внесок у зміну стиля мислення [3, с. 82], є базисом та одночасно виразом усіх глобальних змін [4, с. 60]. Інтенсифікація інформаційних процесів як найсуттєвіша особливість НТП, впливаючи на національну економіку, змінює місце України у світовому господарстві, робить необхідним сприйняття міжнародного досвіду організації науково-технічного розвитку [4, с. 18; 5, с. 73].

Одним із досягнень НТП є інформатизація світового простору. У будь-якій галузі відстежується чітка залежність між результатами функціонування підприємств та їх вільним доступом до інформації, можливостями налагодження ефективного електронного обміну даними. Інформаційні технології стають основою стратегічного розвитку країн, принципи вільного поширення телекомунікацій відображуються у стратегічних управлінських рішеннях сучасних підприємств.

Досліджуючи особливості НТП, неможливо не відзначити стрімке зростання ролі та значення інформації, що стає однією з найважливіших виробничих сил, головним продуктом виробничих процесів, значно підвищуючи їхню ефективність. Нова роль науки, знань та інформації при-

скорила перехід до нової інформаційної епохи, серцевину якої склали виробництво та використання інформації, розширення інформаційного обслуговування, побудова інформаційної інфраструктури. Ці явища є ознаками інформатизації як наслідку розвитку НТ потенціалу людства. Однак, отримуючи незаперечні блага, враховуємо трансформовані проблеми суспільства та економіки. Тобто можна сказати, що інформатизація неоднозначно впливає на політичне та соціально-економічне життя суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова література [5, с. 80; 6, с. 112; 7, с. 78] висвітлює результати досліджень впливу інформатизації на управління підприємствами, однак недостовірність деяких джерел інформації породжує недосконалість та різночитання у визначенні основних понять та термінів інформатизації, що ускладнює організацію найважливіших управлінських процесів та знижує рівень науково-технічного та економічного розвитку підприємств і країни загалом.

Формулювання цілей статті (**постановка завдання**). Метою статті є аналіз, уточнення та доповнення категоріального апарату інформатизації задля вдосконалення теоретико-методологічного підґрунтя управління у суспільстві та економіці відповідно до вимог сучасного українського ринку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Склад категоріального базису інформатизації суттєво варіюється в різних роботах [5, с. 44; 6, с. 114], значні відмінності спостерігаються у визначеннях термінів. Перелік основних понять інформатизації та погляд автора на їх сутність та зміст, сформований внаслідок теоретичного дослідження робіт провідних науковців, наведено в табл. 1.

Інформатизація суспільства є природною закономірністю сучасного соціального прогресу. До недавнього часу більш поширеним було поняття «комп'ютеризація суспільства». Ці поняття близькі, але не тотожні. За умов комп'ютеризації суспільства основними завданнями є розвиток та впровадження технічної бази комп'ютерів, підвищення оперативності пошуку, накопичення, переробка інформації та її ефективного споживання. Завданням інформатизації є формування комплексу заходів, що забезпечували б найповніше використання достовірного, вичерпного та своєчасного знання в усіх видах людської діяльності.

Знання властивостей інформаційних потреб є необхідним для правильної організації інформаційного обслуговування користувачів. Потреба об'єктивної інформації виникає за необхідності підвищення рівня інформованості користувача щодо вирішення актуальної управлінської задачі, а також дає йому змогу швидко й чітко сформулювати інформаційний запит на підставі усвідомленого уявлення майбутніх дій.

Категоріальний базис інформатизації

№	Поняття та терміни інформатизації, джерела дослідження	Сутність понять та термінів
1	Інформатизація суспільства [3, с. 25; 6, с. 15; 8, с. 28; 9, с. 24]	Процес формування оптимальних умов виробництва й використання інформаційних ресурсів з метою задоволення актуальних інформаційних потреб суспільства за допомогою прогресивних інформаційних технологій та інструментів.
2	Процес інформатизації [5, с. 18; 10, с. 80; 11, с. 92]	Процес виробництва, зберігання, ефективного використання інформаційних ресурсів з метою задоволення актуальних інформаційних потреб суспільства та вирішення складних виробничих завдань.
3	Комп'ютеризація суспільства [5, с. 28; 6, с. 48; 10, с. 56]	Процес оснащення підприємств та установ обчислювальною технікою за одночасного підвищення освітнього рівня населення у сфері їхнього раціонального використання.
4	Інформаційна потреба [8, с. 80; 10, с. 114]	Усвідомлена потреба оперативної, релевантної, достовірної інформації, що виникає за необхідності вирішення актуальної задачі науково-практичної діяльності та сприяє формулюванню чіткого інформаційного запиту.
5	Інформаційна криза (вибух) [3, с. 12; 4, с. 21; 8, с. 90]	Явище, що характеризується перевагою потоку інформації над обмеженими людськими можливостями щодо її сприйняття та переробки; великими обсягами некорисної інформації, що ускладнює сприйняття необхідної користувачу інформації; виникненням перешкод економічного, політичного та іншого характеру, що стримує процес поширення інформації.
6	Інформаційна війна (боротьба) [9, с. 58]	Процес використання інформаційних систем та технологій з метою здійснення явного чи прихованого інформаційного впливу державних систем для отримання політичних або матеріальних переваг.
7	Інформаційне суспільство [3, с. 82; 4, с. 95; 6, с. 69; 9, с. 60]	Суспільство, де головною силою розвитку є виробництво та ефективне споживання інформаційного продукту, що приведе до підвищення частки розумової праці та значного прискорення прийняття оптимальних управлінських рішень.
8	Інформаційна культура [4, с. 17]	Володіння конкретними навичками використання комп'ютерної інформаційної технології, технічних пристроїв, уміння вилучати інформацію з різноманітних джерел, аналітично її переробляти та ефективно працювати з нею, що підвищує оперативність та результативність господарської діяльності.
9	Інформатизація економіки [6, с. 70]	Процес становлення та розвитку інформаційного бізнесу, що передбачає виробництво специфічного економічного блага, а саме інформаційних продуктів та послуг, систем та технологій, їхнє залучення в економічний обіг та формування на підставі цього особливого виду ринку, а саме інформаційного.
10	Інформаційна економіка [4, с. 28; 6, с. 32; 7, с. 29]	Економіка, де всі операції (спільна праця, торгівля, обмін ідеями, ноу-хау) здійснюються за допомогою мережевих структур з використанням прогресивних інформаційних технологій та інструментів.
11	Інформаційний ринок [5, с. 55]	Система економічних взаємовідносин, що виникають щодо купівлі, продажу та обміну інформаційних продуктів або надання інформаційних послуг.
12	Інформаційний продукт [8, с. 38; 10, с. 42; 8, с. 89]	Матеріалізований результат інтелектуальної діяльності, вироблений з урахуванням параметрів зовнішніх запитів з метою найповнішого задоволення наявної інформаційної потреби.
13	Інформаційна послуга [8, с. 45]	Послуги щодо забезпечення користувачів інформаційними продуктами, необхідними для вирішення конкретного виробничого завдання або розв'язання проблемної ситуації.
14	Інформологія [3, с. 46; 6, с. 64; 8, с. 21]	Сукупність синтаксичних, семантичних та прагматичних теорій, що за ступенем розвитку формували уявлення суспільства про природу та зміст інформації, її роль у процесі управління кібернетичними системами.
15	Інформація [3, с. 14; 8, с. 45; 10, с. 78; 11, с. 84; 12, с. 92]	Специфічний вид ресурсу, що може вироблятися як на підприємстві, так і в межах його зовнішнього оточення, споживається в процесі інтелектуальної діяльності персоналу та дає змогу у швидкозмінних умовах функціонування вибирати та впроваджувати у виробництво найефективніші проекти для забезпечення максимальної економії матеріальних ресурсів і високих результатів діяльності.

Закінчення таблиці 1

16	Інформаційні ресурси (електронні інформаційні ресурси) [5, с. 16; 6, с. 28; 8, с. 47; 10, с. 74]	Продуктом інтелектуальної діяльності людини є знання, що зберігаються у фондах, архівах, базах, а за допомогою сучасних інформаційних технологій та інструментів можуть бути оперативно вилучені в разі виникнення необхідності вирішення актуальної соціально-економічної проблеми.
17	Інформаційна технологія [5, с. 56; 11, с. 64; 12, с. 45]	Комплекс інструментів створення, зберігання та оброблення даних для отримання повної, достовірної та релевантної інформації, ефективного управління нею та використання у процесі прийняття раціональних управлінських рішень.
18	Інформаційна інфраструктура (інфраструктура ІТ) [4, с. 89; 13, с. 100]	Комплекс технічних засобів, інформаційних технологій, програмного забезпечення та засобів комунікації, що за допомогою інтелектуальних здібностей людини забезпечують отримання необхідних інформаційних ресурсів.
19	Інформаційне середовище підприємства [6, с. 50; 8, с. 51]	Середовище, де за допомогою прогресивних технічних та програмних засобів зберігається, обробляється та ефективно використовується достовірна та корисна інформація.
20	Інформаційний потенціал підприємства [8, с. 12]	Готовність та спроможність здійснювати ефективну діяльність в умовах інформаційної економіки завдяки накопиченим інформаційним ресурсам, наявній інформаційній техніці та технологіям, здатності створювати та використовувати різноманітні форми інформації в процесі обґрунтування та прийняття управлінських рішень.
21	Інформаційна індустрія [8, с. 20]	Комплекс підприємств, основними видами діяльності яких є формування інформаційних ресурсів, створення та підтримка в актуальному стані засобів обробки та копіювання інформації, засобів зв'язку. Основним критерієм, що дає змогу віднести підприємство до інформаційної індустрії, є превалювання (за вартістю) в діяльності інформаційних послуг.
22	Інформаційний менеджмент [7, с. 82; 13, с. 58]	Специфічна галузь менеджменту, спрямована на вирішення завдань управління на всіх етапах життєвого циклу підприємства через організацію ефективного інформаційного забезпечення управлінських функцій та комплексного використання внутрішніх і зовнішніх інформаційних ресурсів.
23	Інформаційна система [10–12]	Сукупність елементів, спрямованих на виробництво інформаційного ресурсу, використання якого забезпечує процеси управління виробництвом в усіх галузях економіки.

Процес інформатизації суспільства породжує певні проблеми. Окрім загрози руйнування інформаційними технологіями приватного життя людей та організацій, проблем низького рівня інформаційної культури населення, загрози масового безробіття внаслідок скорочення кількості робочих місць, серед основних виділяють проблему зростання потоків інформації та обсягів знань, а також стрімкого скорочення часу подвоєння обсягів накопичуваних знань. Це явище часто називають інформаційним вибухом (більш точним терміном є «інформаційна криза»), що виникає в наукових дослідженнях, технічних розробках, суспільному житті.

Актуальною є проблема, що виникає внаслідок інтенсивної праці мас-медіа, відома під назвою «інформаційна війна», для запобігання якої необхідне створення системи інформаційно-психологічного забезпечення як складової національної безпеки, що дасть змогу забезпечити захист населення країни від негативного інформаційно-психологічного впливу.

Появу терміна «постіндустріальне суспільство» («інформаційне суспільство») пов'язують з працями американського соціолога Д. Белла [9, с. 43]. Інформаційне суспільство характери-

зується широким розмаїттям складних послуг за високої частки наукового та інформаційного забезпечення, воно визначається як суспільство, в якому інформація використовується як економічний ресурс; стає предметом масового споживання в населення; відбувається формування інформаційного сектору економіки [6, с. 34].

Процес інформатизації суспільства обумовив нову ситуацію і в економіці, а саме змінюється характер взаємодії фізичних осіб та організацій, трансформуються ціннісні орієнтації людей, система управління, методи прийняття рішень. Тобто змінились економічні умови, економічне мислення, інституціональне середовище, що обумовило формування нового підходу до вирішення життєвих задач та проблем стійкого розвитку економічних систем. Це привело до появи поняття «інформатизація економіки», що є інноваційним процесом, який має унікальні характеристики [7, с. 82; 12, с. 38].

Функціонування ринку інформаційних продуктів та послуг (ІПП) дає змогу визначити суспільно-економічні потреби, необхідний рівень техніко-технологічного оснащення продуктивних сил, рівень інформаційної культури населення, тенденції розвитку економіки. Поняття

«інформаційний ринок» сформувалося з появою ринкових відносин та набуття ІПП статусу товару. Усвідомлення сутності поняття є важливим для правильного розуміння його структури, інфраструктури, об'єктів, суб'єктів, умов ефективного функціонування, що є підґрунтям оптимізації діяльності підприємств, планування їхньої стратегії та тактики.

Межі між поняттями «інформаційний продукт» та «інформаційна послуга» є досить умовними, що породжує гострі дискусії серед науковців щодо формування чіткого уявлення про їхню сутність та зміст. Інформаційні послуги часто розглядаються виключно як отримання та надання в розпорядження користувача інформаційних продуктів, хоча це поняття є ширшим. Інформаційні послуги є результатом інформаційної індустрії, який може мати як матеріальну, так і нематеріальну форми.

Сьогодні могутність економічно розвинутих країн визначається не лише рівнем розвитку воєнного та економічного потенціалу, але й міцним інформаційним підґрунтям та наявним комплексом аналітико-обчислювальних засобів [2, с. 40]. Отже, цілком природним стало формування нового типу економіки, а саме інформаційної, як пріоритетного стратегічного напрямку політики розвинутих країн.

Кількість інформації у промисловості, управлінні, науці останніми роками постійно збільшується, вона перетворюється на базовий чинник суспільного виробництва [5, с. 100]. Поняття інформації називають однією з найбільш вживаних категорій сучасної науки. Однак не вся вона є корисною для суспільства, а лише та, що адекватно відображує дійсність, сприяє інтенсифікації галузей людської діяльності та вирішенню проблем з метою підвищення їх ефективності. Дослідження сутності та змісту поняття «інформація» призвело до появи теорій інформації, що висвітлюють окремі грані певної системи знань, яку вчені розглядають як загальну теорію інформації, а саме як інформологію – науку про процеси та завдання передання, розподілу, обробки та перетворення інформації.

Суттєвий вплив рівня розвитку та ефективності використання засобів збору, переробки та передання інформації на результативність функціонування сучасних підприємств сприяв появі поняття «інформаційні ресурси» [10, с. 25], які входять до складу основних ресурсів підприємства [12, с. 80]. Це є наслідком процесу формування інформаційного суспільства, де увага концентрується на інформаційних ресурсах, що приводить до зростання їхньої значущості у виробництві, активних їх обговорень як ключового поняття інформатизації, появи великої кількості публікацій, що відображують різні точки зору на розуміння сутності та змісту поняття «інформаційні ресурси». Електронні інформаційні ресурси забезпечують найефективніше використання сучасних інформаційних

технологій. Багатофункціональність їхнього використання пояснює наявність різних класифікацій, однак характерні особливості цього виду ресурсів дають змогу виокремити їх та значно підвищують їхню цінність.

Успішна реалізація якісної інформації та знань у різних галузях економіки залежить від механізмів використання, серед яких провідне місце посідають нові інформаційні технології (ІТ). На жаль, менеджери вітчизняних підприємств іноді не уявляють собі способи обґрунтування та прийняття рішень за допомогою ІТ, що обумовлює необхідність розробки практичних рекомендацій щодо впровадження ІТ у діяльність підприємств.

Зростання попиту на ІТ в Україні та світі поставило перед науковцями задачу створення технологічної основи інформаційних процесів, якою стала інфраструктура ІТ (ІІТ) [13, с. 31]. Її формування в умовах залежності підприємств від технічних засобів, програмного забезпечення, інформації та засобів комунікації набуває стратегічного значення.

Невід'ємною складовою процесу інформатизації є всеосяжне інформаційне поле, так зване інформаційне середовище. Воно постійно змінюється під впливом поширення інформаційних технологій, його різноманітність ускладнює процес дослідження видів інформаційного середовища, його властивостей, рівнів та функцій. Інформаційне середовище створює сприятливі умови для розвитку суб'єктів інформаційного суспільства, однак ступінь сприятливості залежить від інформаційного потенціалу суб'єкта, що є важливим поняттям, сутність та зміст якого слід усвідомити під час дослідження інформаційного середовища суспільства. Недостатність досліджень щодо цього ускладнює процеси формування та розвитку інформаційного потенціалу підприємства, ефективного управління ним, підвищує ступінь ризику та знижує оперативність управлінських рішень щодо забезпечення умов успішного функціонування та стійкого розвитку підприємства.

Інформаційне суспільство характеризується домінуванням в економічному розвитку галузей, що пов'язані з виробництвом інформації, знань, інформаційних послуг, їх перетворенням на основне джерело нових робочих місць. Це привело до формування інформаційної індустрії. Складність кількісного оцінювання цього процесу, рівня його впливу на економіку пояснюється складністю щодо визначення сутності цього поняття. Досі не склалося єдиної, загальноприйнятої назви цієї галузі («індустрія інформатики», «індустрія інформаційних послуг» тощо), немає також однакового підходу до складу її виробництв.

Актуалізація питань управління інформацією як ресурсом, впровадження нових концепцій в організацію інформаційних служб привели до формування поняття «інформацій-

ний менеджмент» (ІМ). Впровадження ІМ на сучасних підприємствах вимагає формування відповідної інфраструктури, оцінювання можливостей наявного апаратного забезпечення, побудови локальних комп'ютерних мереж для ефективного зв'язку між внутрішніми системами обробки даних.

Необхідність швидкої орієнтації у фінансових та матеріальних потоках, що впливає на якість управлінських рішень, вимагає створення комплексної інформаційної системи (ІС), здатної підвищити результативність функціонування служб підприємства. Особливістю ІС є спрямування на

автоматизацію процесу оброблення управлінської інформації за допомогою комп'ютера, що допомагає у виборі оптимального рішення.

Висновки. Результати дослідження сутності основних понять інформатизації, впливу інформаційних процесів на соціально-економічний розвиток суспільства, особливостей функціонування підприємств на етапі розвитку інформаційного середовища дають можливість обґрунтувати напрями забезпечення якісного рівня управління підприємствами з урахуванням необхідності трансформації основних підходів до менеджменту в умовах інформатизації.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Литвак Б.Г. Практические занятия по управлению. Мастер-класс. Москва: Экономика, 2002. 35 с.
2. Файоль А., Эмерсон Г., Тэйлор Ф., Форд А. Управление – это наука и искусство. Москва: Республика, 1992. 42 с.
3. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / пер. с англ. М.В. Арапова, Н.В. Малыхиной; под ред. Е.Л. Вартановой. Москва: Аспект Пресс, 2004. 400 с.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / под ред. О.И. Шкарatina. Москва: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
5. Карминский А.М., Карминский С.А., Нестеров В.П. и др. Информатизация бизнеса: концепции, технологии, системы / под ред. А.М. Карминского. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Финансы и статистика, 2004. 624 с.
6. Винарик Л.С. Информатизация в аспекте социальной трансформации общества: монография. Донецк: ИЭП НАН Украины, 2004. 272 с.
7. Концептуальні засади менеджменту в інформаційній економіці: монографія / за заг. ред. Т.І. Лепейко. Харків: вид. ХНЕУ, 2010. 252 с.
8. Толковый словарь по основам информационной деятельности / сост. Н.Н. Ермошенко. Киев: УкрИНТЭИ, 2000. 252 с.
9. Bell D. Notes on the Post-Industrial Society. The Public Interest. 1967. № 7. P. 102–114.
10. Щедрин А.Н. Электронные информационные ресурсы в информационной экономике. Донецк: ИЭП, 2003. 231 с.
11. Барановская Т.П., Лойко В.И., Семенов М.И. и др. Информационные системы и технологии в экономике: учебник. 2-е изд., доп. и перераб. Москва: Финансы и статистика, 2003. 416 с.
12. Лепейко Т.І., Мазоренко О.В. Основи інформаційної економіки: навч. посіб. Харків: вид. ХНЕУ, 2012. 136 с.
13. Федулова Л.І. Актуальні проблеми менеджменту в Україні. Київ: Фенікс, 2005. 320 с.